

Bài báo nghiên cứu

SỰ HÌNH THÀNH VÀ PHÁT TRIỂN CỦA VƯƠNG QUỐC KUSH (THẾ KỈ VIII TCN – THẾ KỈ I TCN)

Nguyễn Trà My*, Trương Văn Mạnh

Trường Đại học Sư phạm Thành phố Hồ Chí Minh, Việt Nam

*Tác giả liên hệ: Nguyễn Trà My – Email: mynt@hcmue.edu.vn

Ngày nhận bài: 14-7-2025; Ngày nhận bài sửa: 24-10-2025; Ngày duyệt đăng: 10-02-2026

TÓM TẮT

Từ kết quả phân tích các tư liệu khảo cổ và những công trình nghiên cứu về lịch sử khu vực Nubia, bằng phương pháp lịch sử và phương pháp logic, bài viết này tập trung làm rõ quá trình hình thành và phát triển của Vương quốc Kush từ thế kỉ VIII TCN đến thế kỉ I TCN. Kết quả nghiên cứu cho thấy sự phát triển của Kush chịu tác động bởi ba yếu tố chính: (1) điều kiện tự nhiên thuận lợi và vị trí chiến lược tại lưu vực sông Nile giúp hình thành các trung tâm chính trị - kinh tế như Napata và Meroe; (2) sự tiếp biến văn hóa với Ai Cập, đồng thời khẳng định quá trình bản địa hóa đã tạo nên một bản sắc văn minh riêng biệt thể hiện qua kiến trúc, chữ viết và tín ngưỡng; (3) mối quan hệ ngoại giao và thương mại với các nền văn minh lớn như Ai Cập, La Mã và các vương quốc lân cận góp phần củng cố sự hưng thịnh lâu dài. Đóng góp học thuật của nghiên cứu nằm ở việc bổ sung góc nhìn mới về Kush như một thực thể chính trị - văn hóa độc lập, có vai trò chủ động trong lịch sử châu Phi cổ đại, thay vì chỉ được nhìn nhận dưới lăng kính phụ thuộc vào Ai Cập.

Từ khóa: Nubia cổ đại; khu vực châu Phi; Vương quốc Kush; Meroe; Napata

1. Đặt vấn đề

Vương quốc Kush, tồn tại từ thế kỉ VIII TCN đến thế kỉ I TCN, là một trong những nền văn minh tiêu biểu của châu Phi cổ đại. Nhờ vị trí địa lí chiến lược dọc theo sông Nile cùng điều kiện tự nhiên thuận lợi, các trung tâm kinh tế - chính trị như Napata và Meroe nhanh chóng hình thành, đóng vai trò trung gian quan trọng trong mạng lưới thương mại và giao lưu văn hóa giữa Ai Cập, Địa Trung Hải và vùng hạ Sahara. Sự tồn tại và phát triển lâu dài của Kush không chỉ dựa vào vị trí địa lí và điều kiện tự nhiên, mà còn bắt nguồn từ nền tảng chính trị vững chắc, hoạt động kinh tế năng động và đời sống văn hóa – xã hội đặc sắc. Đặc biệt, sự kết hợp giữa việc tiếp thu văn minh Ai Cập và phát triển các giá trị văn hóa bản địa đã tạo nên bản sắc riêng biệt cho nền văn minh Kush. Trong nghiên cứu lịch sử khu vực Nubia cổ đại, Kush thường được đặt trong mối tương quan so sánh với Ai

Cite this article as: Nguyen, T. M., & Truong, V. M. (2026). The formation and development of the Kingdom of Kush (from the 8th century BCE to the 1st century BCE). *Ho Chi Minh City University of Education Journal of Science*, 23(2), 281-293. [https://doi.org/10.54607/hcmue.js.23.2.5117\(2026\)](https://doi.org/10.54607/hcmue.js.23.2.5117(2026))

Cập, khiến một số khía cạnh vẫn chưa được khai thác toàn diện trong các công trình hiện có. Những vấn đề như quá trình chuyển dịch trung tâm quyền lực từ Napata sang Meroe, vai trò của Kush trong mạng lưới thương mại khu vực, hay bản sắc văn hóa đặc trưng của vương quốc này vẫn còn nhiều tranh luận trong giới nghiên cứu. Trên cơ sở đó, bài viết hướng đến phân tích các yếu tố nền tảng cùng tiến trình hình thành và phát triển của Kush, nhằm góp phần bổ sung cái nhìn toàn diện hơn về vị trí và vai trò của Vương quốc Kush trong lịch sử văn minh châu Phi cổ đại.

2. Nội dung nghiên cứu

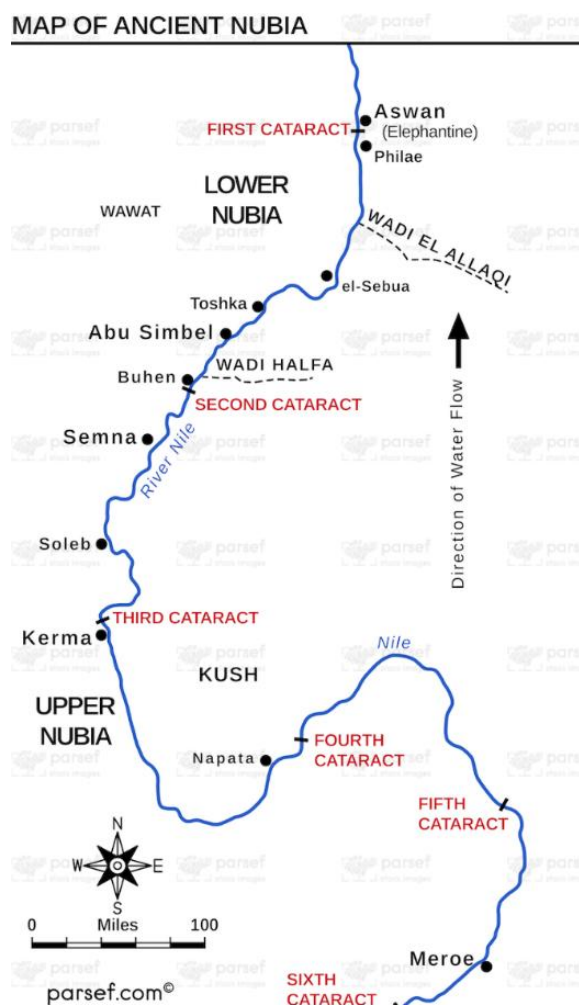
2.1. Cơ sở hình thành Vương quốc Kush

2.1.1. Điều kiện tự nhiên và vị trí địa lý

Vương quốc Kush¹ nằm ở khu vực Nubia – vùng đất nằm phía Nam Ai Cập, dọc theo thượng lưu sông Nile. Theo Shinnie (1996), tên gọi “Nubia” có thể bắt nguồn từ từ *nbw* trong tiếng Ai Cập cổ, nghĩa là “vàng”, do khu vực này từng là nguồn cung cấp vàng quan trọng cho Ai Cập cổ đại. Người Ai Cập gọi vùng đất này là Ta-Sety, nghĩa là “vùng đất của cung” hoặc “vùng đất của cung thủ” – một cách gọi phản ánh danh tiếng của người Nubia trong vai trò cung thủ thiện chiến, nhiều người trong số họ từng phục vụ như lính đánh thuê trong quân đội Ai Cập. Ngoài ra, tên gọi “Nubia” có thể bắt nguồn từ người Noba – một nhóm dân du mục di cư đến miền Nam Ai Cập và Bắc Sudan vào khoảng thế kỉ IV (Captivating History, 2020, p.4).

Dựa vào Hình 1. Bản đồ khu vực Nubia cổ đại, có thể thấy khu vực Nubia nằm dọc theo sông Nile, so với đồng bằng châu thổ sông Nile có địa hình gồ ghề hơn do sự xuất hiện xen kẽ của các sa mạc, các khối đá granit chia cắt địa hình nơi đây thành những vùng đồng bằng hẹp, nhưng lại tạo nên lợi thế tự nhiên, đóng vai trò “cửa ngõ” chiến lược vừa kết nối vừa bảo vệ khu vực. Nhờ vị trí nằm trên tuyến thương mại huyết mạch dọc sông Nile, Nubia trở thành điểm giao thương và tiếp biến văn hóa quan trọng giữa Địa Trung Hải và khu vực châu Phi. Điều kiện địa lý này là nền tảng cho sự hình thành và phát triển của các trung tâm chính trị – kinh tế sớm như Napata và Meroe và sau đó trở thành những thành phố quan trọng của Vương quốc Kush.

¹ Tên gọi “Kush” xuất hiện sớm trong các văn bản Ai Cập cổ đại với hình thức *k3s*, dùng để chỉ vùng đất nằm phía Nam Thượng Ai Cập, nay thuộc miền Bắc Sudan (Török, 1997). Một số học giả cho rằng “Kush” là phiên âm Ai Cập của một tên gọi bản địa, trong khi một số khác lại liên hệ nó với Kush, con trai của Ham trong Kinh Thánh Hebrew (Sáng Thế kí 10:6), qua đó phản ánh mối liên kết giữa truyền thống tôn giáo và địa danh lịch sử (Morkot, 2000).

Hình 1. Bản đồ khu vực Nubia cổ đại

(Nguồn: <https://parsef.com/wp-content/uploads/2021/02/Map-of-Ancient-Nubia-parsef-com-300dpi-demo.png>)

2.1.2. Điều kiện kinh tế

Như đã đề cập ở trên, khu vực Nubia nằm dọc theo sông Nile bao gồm hai con sông là sông Nile Xanh và sông Nile Trắng hằng năm cung cấp nước và bồi đắp phù sa cho hoạt động nông nghiệp và cung cấp nước để sinh hoạt cho người dân cư trú tại khu vực này. Nhìn chung tài nguyên tại khu vực Nubia không nhiều, chủ yếu là tài nguyên đất và nước nên người dân sinh sống chủ yếu bằng nông nghiệp và sản xuất thực phẩm. Những vùng đất như Shendi, Gezira và Butana trở thành các trung tâm trồng ngũ cốc, đặc biệt là lúa miến, kê, lúa mì và lúa mạch. Ngoài ra, người Kush còn trồng bông – cây trồng có giá trị kinh tế cao, và nhiều loại rau củ như đậu, đậu bắp, rau diếp... Các trung tâm như Qasr Ibrim và vùng thượng Nubia đều ghi nhận hoạt động canh tác và buôn bán sôi động, góp phần hình thành các khu dân cư tập trung.

Lúa miến là loại cây trồng chủ lực trong nhiều thiên niên kỉ, thích nghi tốt với mùa hè nóng

và được gieo trồng phổ biến tại khu vực phía Nam Nubia. Ngoài ra, kê (*pennisetum*) tuy ít phổ biến hơn nhưng vẫn được trồng trên các vùng đất nghèo hơn, còn ở vùng cực Bắc Nubia, lúa mì trở thành lương thực chính thay thế lúa miến. Lúa mì và lúa mạch, được phát hiện tại Qasr Ibrim, lần lượt được sử dụng để làm bánh mì và nấu bia (hqt). Đặc biệt, bông là loại cây có giá trị kinh tế cao nhất ở Nubia, được xem là trụ cột kinh tế trong thời Meroitic dùng để làm nguyên liệu dệt may. (Shinnie, 1996, pp.9-11)

Song song với nông nghiệp, chăn nuôi đóng vai trò quan trọng trong đời sống kinh tế – xã hội. Người Kush nuôi bò, cừu, dê, và sử dụng sữa, thịt trong sinh hoạt cũng như nghi lễ. “Vào thời Meroe, sự xuất hiện của lạc đà và ngựa phục vụ cho vận chuyển và nghi lễ hoàng gia cho thấy sự phát triển trong tổ chức xã hội” (Shinnie, 1996, p.11).

2.1.3. Điều kiện chính trị và văn hóa, xã hội

Trong giai đoạn 2000-1000 TCN, quyền lực tại Nubia biến động: Ai Cập kiểm soát Hạ Nubia khá chặt vào Trung Vương quốc, nhưng đến Thời kì Chuyển tiếp thứ Hai thì Vương quốc Kerma² (Kush) vươn lên thành đối thủ lớn trước khi Ai Cập Tân Vương quốc (1550-1069 TCN) tái chinh phục và thiết lập bộ máy cai trị sâu rộng. Trong thời kì này, Nubia là nguồn cung vàng, ngà voi và hàng hóa quý cho Ai Cập. Khi Tân Vương quốc suy yếu (khoảng 1069 TCN), Ai Cập rút ảnh hưởng khỏi Nubia, mở ra điều kiện để các lực lượng bản địa tái cấu trúc quyền lực. Giai đoạn sau đó – thường gọi là “thời kì đen tối” của Nubia (khoảng 1070-800 TCN) – còn ít tư liệu, song đến thế kỉ IX-VIII TCN đã hình thành Vương quốc Kush độc lập với thủ đô ban đầu ở Napata. Theo Welsby (1996), “Vương quốc Kush ra đời ở khu vực Nubia, nằm ở phía Nam Ai Cập, kéo dài từ thác nước thứ nhất đến thác nước thứ tư trên sông Nile” (p.8).

Cư dân Kush có nguồn gốc ổn định, hình thành từ thời tiền sử và dần định cư với sự phát triển của nông nghiệp. Khu vực này trở thành điểm giao thoa giữa văn hóa châu Phi hạ Sahara và Ai Cập, hình thành nên cộng đồng người Kush với bản sắc riêng biệt.

“Các nghiên cứu nhân học và khảo cổ học ở Sudan và Nubia cho thấy có sự kế thừa dân cư liên tục từ thời đại đồ đá mới đến thời kì Meroitic. Điều này tạo ra một cộng đồng người Kush có đặc điểm nhân chủng tương đối đồng nhất và gắn bó lâu dài với khu vực này” (Edwards, 2004, pp.67-71). Người Kush sùng bái các vị thần Ai Cập như Amun và Isis, kết hợp với nghi lễ bản địa tạo nên hệ thống tín ngưỡng phong phú. Kiến trúc kim tự tháp, đền thờ và lăng mộ của họ vừa chịu ảnh hưởng từ Ai Cập, vừa mang bản sắc riêng. Xã hội được tổ chức phân tầng chặt chẽ, từ hoàng gia đến nông dân và nô lệ, mỗi tầng lớp đều có vai trò trong duy trì trật tự và phát triển vương quốc. Hệ thống chữ viết Meroitic cùng giáo dục góp

² Khoảng năm 1650 TCN, Hạ Nubia thuộc quyền kiểm soát của vương quốc Kerma (2500–1500 TCN), trong các văn bản Ai Cập cổ được gọi là Vương quốc Kush và thường được xem là vương quốc đầu tiên ở châu Phi cận Sahara. Với thủ đô đặt tại Kerma (nay thuộc Sudan), vương quốc này phát triển thành một cường quốc có khả năng cạnh tranh trực tiếp với Ai Cập. Nhờ vị trí chiến lược trên các tuyến giao thương giữa Ai Cập và châu Phi hạ Sahara, Kerma kiểm soát mậu dịch vàng, ngà voi và hàng hóa quý hiếm. Sự lớn mạnh này buộc Ai Cập phải xây dựng hệ thống công sự dọc biên giới phía nam nhằm kiềm chế ảnh hưởng của Kerma.

phần ghi chép lịch sử, quản lí hành chính và củng cố bản sắc. Sự giao lưu với Ai Cập, Hi Lạp và La Mã cũng làm giàu thêm nền văn hóa Kush, đặt nền móng vững chắc cho sự thịnh vượng kéo dài của vương quốc.

Khác với nhiều nền văn minh cổ đại, Vương quốc Kush ghi nhận sự đóng vai trò nổi bật của phụ nữ trong chính trị. Một số phụ nữ hoàng tộc mang tước hiệu “Kandake” (Candace), được tôn xưng như nữ hoàng hoặc thái hậu và nắm giữ quyền lực cai trị lớn. Trường hợp nữ hoàng Amanitore (thế kỉ I CN), người trực tiếp chỉ đạo nhiều hoạt động xây dựng đền đài và điều hành quốc sự, cho thấy vai trò chính trị rõ nét của phụ nữ trong xã hội Kush. Các phát hiện khảo cổ tại Sudan cũng cho thấy hình ảnh nữ hoàng Kush xuất hiện cùng tướng lĩnh hộ vệ, phản ánh vị thế quân sự không kém cạnh nam giới (Shinnie, 1967, p.153).

Như vậy, Vương quốc Kush ra đời và phát triển trên cơ sở hội tụ các yếu tố: chính trị, kinh tế, văn hóa – xã hội. Về chính trị, tranh thủ khoảng trống quyền lực khi Ai Cập suy yếu, đồng thời xây dựng thể chế quân chủ tập quyền. Về kinh tế, thông qua hoạt động khai thác tài nguyên (vàng, sắt), kiểm soát tuyến thương mại dọc sông Nile và xuyên Sahara, tạo ra nguồn lực dồi dào để củng cố sức mạnh. Về văn hóa - xã hội, cư dân Kush đã tiếp thu di sản Ai Cập, song cũng sáng tạo nét văn hóa riêng, đồng thời xây dựng cơ cấu xã hội có sự hiện diện nổi bật của phụ nữ trong chính trị.

2.2. Các giai đoạn phát triển chính của Vương quốc Kush

2.2.1. Thời kì Napatan (thế kỉ VIII TCN - thế kỉ IV TCN)

Vương quốc Kush thời kì Napatan (khoảng thế kỉ VIII - đầu thế kỉ IV TCN) hình thành và phát triển mạnh mẽ dưới ảnh hưởng sâu sắc của văn minh Ai Cập, đặc biệt trong lĩnh vực tôn giáo, kiến trúc và chính trị. Ảnh hưởng này thể hiện rõ qua việc các vua Kush xây dựng kim tự tháp theo phong cách Ai Cập và thực hành nghi lễ tang lễ kết hợp yếu tố bản địa. Theo Mark (2018), “các vị vua Kush được chôn cất bên dưới những kim tự tháp cùng đồ tùy táng mang phong cách Ai Cập”. Cùng với sự xuất hiện của triều đại mới, nhiều công trình tôn giáo được xây dựng tại các trung tâm linh thiêng lớn như Karnak, Kawa, Tabo và vùng Dongola Reach. Theo Edwards (2004), dưới thời các vua Piye, Shabaka, Taharqo và Tanwetamani, đền đài và công trình tôn giáo được xây dựng quy mô lớn, góp phần củng cố quyền lực của Vương triều XXV và khẳng định tính thiêng liêng của vương quyền Kushite (p.131).

Ngoài ra, các lăng mộ hoàng gia tại el-Kurru và Nuri phản ánh sự phát triển của nghi lễ tang lễ và tôn giáo thời kì Napatan. Theo Edwards (2004), danh sách các vua được an táng tại đây như Alara, Piye và Taharqo, phản ánh phá hệ hoàng gia đầu triều Napatan (p.118). Hệ thống lăng mộ và đền tháp này không chỉ minh chứng cho sự kết hợp hài hòa giữa yếu tố Ai Cập và bản sắc bản địa, mà còn phản ánh ý thức vương quyền thiêng liêng của nền văn minh Kush. Ở các ngôi mộ hoàng gia tại EI-Kurru và Nuri, nơi những vị vua Kushite đầu tiên (ngoại trừ Taharqo), đã được chôn cất tại đây. Tuy nhiên, các ghi chép về Alara – người được xem là sáng lập triều đại – vẫn chưa thống nhất, bởi phần lớn tư liệu xuất phát từ các thế hệ sau (Mark, 2018).

Trong giai đoạn đầu, nhờ vào những thuận lợi về điều kiện tự nhiên, vị trí địa lí đã giúp Napata trở thành trung tâm kinh tế, tôn giáo của khu vực. Đồng thời, đánh dấu bước phát triển mạnh mẽ đặc biệt là về chính trị và quân sự của Vương quốc Kush.

Về chính trị, vào thế kỉ VIII TCN chính sự suy yếu của Ai Cập đã tạo điều kiện thuận lợi cho Vương quốc Kush mở rộng phạm vi ảnh hưởng của mình lên phía Bắc, minh chứng là trong giai đoạn này là Vương quốc Kush đã mở rộng quyền lực lên phía Bắc kiểm soát được Ai Cập, hình thành vương triều thứ XXV do các Pharaon là người Nubia cai trị. Thủ đô Napata trở thành trung tâm quyền lực, chính trị và tôn giáo quan trọng, với các nghi lễ thờ thần Amun đóng vai trò then chốt trong việc củng cố quyền lực của các vị vua Kush. Đây không chỉ đơn thuần là một cơ cấu chính trị mà còn gắn liền với các yếu tố tôn giáo và thần quyền.

Về kinh tế, trong thời kì này nền kinh tế chủ yếu vẫn là nông nghiệp, với lúa mạch và lúa mì là hai loại cây trồng chủ đạo. Ngoài ra, nghề đánh bắt cá cũng đóng vai trò quan trọng trong đời sống của người Napata, minh chứng qua mô tả của Edwards: “Từ Kerma, chúng ta có một số bằng chứng về việc sử dụng cá trong bữa ăn, vì một số lọ lớn chứa đầy xương cá được tìm thấy trong những ngôi nhà trong thời kì Napatan được khai quật tại đó. Đây có thể là phần còn lại sau các bữa ăn được các nhà khảo cổ phát hiện” (Edwards, 2004, p.136).

Trên lĩnh vực thương mại, với vị trí chiến lược bên sông Nile và các sa mạc, trong thời kì Napatan Vương quốc Kush đã xây dựng mạng lưới giao thương rộng lớn, góp phần định hình mối quan hệ kinh tế và văn hóa trong khu vực. Theo Anoba (2019):

Người Napata buôn bán vàng, ngà voi, sắt và gỗ mun với Ai Cập, Địa Trung Hải, Ba Tư và vùng Biển Đỏ. Tuyến đường sông Nile, các caravan sa mạc, và đường nội địa đóng vai trò thiết yếu trong mở rộng ảnh hưởng và tiếp nhận yếu tố văn hóa - kĩ thuật ngoại lai. Điều này cho thấy rằng hoạt động thương mại của người Kush không chỉ giới hạn ở khu vực lân cận mà còn mở rộng ra các thị trường rộng lớn, tạo nên một mạng lưới giao thương liên vùng và liên lục địa. (Anoba, 2019)

Về văn hóa vật chất mang dấu ấn đặc trưng của thời kì Napatan và chịu ảnh hưởng hưởng từ văn hóa vật chất của nền văn minh Ai Cập, nổi bật là nghệ thuật làm gốm. Một phát hiện quan trọng được các nhà khảo cổ học tìm thấy tại Napata là những chiếc cốc được phủ những lớp sơn đỏ bóng và dày. Edwards (2004) cho rằng việc phát hiện các kiểu cốc/chén cao làm bằng bánh xe với lớp sơn đỏ được đánh bóng dày phản ánh sự phát triển đặc biệt trong nghệ thuật làm gốm thời kì Napatan. Phong cách đồ gốm đặc trưng Napata, cùng đồ trang sức faience và hạt cườm, cho thấy trình độ kĩ thuật cao của người Kushite (pp.136-137). Đây cũng là minh chứng cho việc người Kush không chỉ tiếp nhận những ảnh hưởng từ Ai Cập mà còn tiếp thu và cải tiến kĩ thuật, từ đó tạo nên một bản sắc độc đáo kết hợp giữa yếu tố ngoại lai và nội tại

Tuy nhiên, đến năm 590 TCN, trước cuộc tấn công của Pharaoh Psammeticus II, thủ đô Napata đã bị thiêu hủy. Trước sức ép từ phương Bắc, người Kush quyết định chuyển trung tâm quyền lực xuống Meroe, mở ra một giai đoạn phát triển mới và đồng thời kết thúc

thời kì Napatan. Giai đoạn này cho thấy rõ nét đặc trưng của vương quốc Kush trong việc tiếp nhận và chuyển hóa các yếu tố ngoại lai, đặc biệt từ Ai Cập, để xây dựng một Vương quốc Kush mang đậm bản sắc riêng.

2.2.2. Thời kì Meroitic (khoảng thế kỉ IV TCN – thế kỉ IV)

Thời kì Meroitic (khoảng thế kỉ IV TCN – thế kỉ IV) đánh dấu giai đoạn Meroe trở thành trung tâm chính trị, kinh tế và văn hóa của Vương quốc Kush, thay thế Napata sau cuộc tàn phá vào năm 590 TCN.

Về chính trị – xã hội, việc di dời thủ đô thể hiện sự thay đổi về tổ chức xã hội và quyền lực, phản ánh một quá trình tiếp biến các yếu tố văn hóa, chính trị và kinh tế nhằm thích ứng với bối cảnh mới. Theo Edwards (2004), “sự khởi đầu của thời kì Meroitic thường gắn liền với việc di chuyển nghĩa trang hoàng gia từ vùng Napata đến Meroe” (p.143). Từ đó cho thấy sự chuyển giao từ trung tâm Napata sang Meroe không chỉ là một sự thay đổi địa lí mà còn đánh dấu bước chuyển mình trong nhận thức và tổ chức xã hội của Vương quốc Kush. Sự thay đổi này phản ánh quá trình tự chủ và định hình bản sắc văn hóa Meroitic. Việc di dời nghĩa trang hoàng gia, từ Kerma, Jebel Barkal đến Begrawiya, cho thấy một quá trình phát triển về tư tưởng trong quan niệm về quyền lực và sự liên tục của triều đại, mở ra một chương mới cho nền văn hóa Kush. Các vị vua của Meroe tiếp tục noi theo phong tục và cách ăn mặc của người Ai Cập và tuân theo chính sách và thực hành các hoạt động tôn giáo của Ai Cập cho đến khi vua Arkamani I (còn được gọi là Ergamenes, 295-275 TCN) trị vì.

Trong thời kì này cũng nổi bật lên vai trò của người phụ nữ, chủ yếu được miêu tả thông qua hình ảnh của Candace Amanishakheto, đây là một đặc trưng nổi bật của Vương quốc Kush so với những vương quốc khác trong khu vực, khi đã nhấn mạnh vai trò của người phụ nữ trong hệ thống chính trị.

Candace Amanishakheto được miêu tả là một người phụ nữ có thân hình to lớn và béo tốt, biểu trưng cho sức mạnh và quyền uy, với hình ảnh chinh phục kẻ thù khiến họ trở nên nhỏ bé và bắt lực dưới tay bà. Candace Amanitore cũng được khắc họa theo cách tương tự trên Đền Sư tử tại Naqa, minh chứng rõ ràng cho quyền lực và uy tín của những nữ vương Meroitic trong nền văn hóa Kush. (Mark, 2010)

Về kinh tế, nhờ vị trí địa lí chiến lược ven sông Nile, Meroe phát triển mạnh về luyện sắt, nông nghiệp và thương mại, thu hút sự chú ý cả về kinh tế lẫn quân sự. Vị trí này đã giúp Meroe trở thành một trung tâm quan trọng trong mạng lưới thương mại của Vương quốc Kush, kết nối với nhiều nền văn minh khác nhau thông qua sông Nile và các tuyến đường sa mạc. Theo Edwards (2004), “thương mại không chỉ mang ý nghĩa kinh tế mà còn là công cụ chính trị giúp củng cố quyền lực hoàng gia, duy trì ngoại giao với Ai Cập, La Mã và vương triều Ptolemaic” (p.167). Thông qua các tuyến thương mại do tầng lớp quý tộc và hoàng gia kiểm soát, vương quốc không chỉ tiếp cận được các sản phẩm xa xỉ (đồ kim loại, trang sức, đá quý...) mà còn mở rộng ảnh hưởng của mình đến các nền văn minh khác. Sự liên kết thương mại với Ai Cập, Địa Trung Hải và La Mã không chỉ đem lại nguồn lợi kinh tế mà

còn củng cố vị thế chính trị của vương quốc, giúp duy trì mối quan hệ cân bằng với các thế lực mạnh trong khu vực.

Ngoài hoạt động thương mại, nền kinh tế Meroe vẫn dựa trên nông nghiệp, chăn nuôi và công nghiệp luyện sắt, với lợi thế địa lí ven sông Nile. Sự phát triển rực rỡ của thành phố Meroe trong thời kì hưng thịnh của vương quốc Kush là minh chứng điển hình cho sự kết hợp hài hòa giữa điều kiện địa lí thuận lợi, nguồn tài nguyên thiên nhiên phong phú và tầm nhìn chiến lược về kinh tế - chính trị. “Ngành công nghiệp sắt của Meroe đã khiến thành phố này nổi tiếng như một trung tâm giàu có và thịnh vượng, đóng góp lớn vào sự phồn vinh của cư dân địa phương; thợ sắt Meroe được coi là bậc thầy, và các công cụ cũng như vũ khí bằng sắt được sản xuất rộng rãi” (Mark, 2010).

Về tín ngưỡng tôn giáo, trong thời kì Meroitic, người Kushite thể hiện sự giao thoa sâu sắc giữa yếu tố văn hóa Ai Cập và tín ngưỡng bản địa, từ đó hình thành một hệ thống tôn giáo phong phú và đa dạng. Thần Amun tiếp tục giữ vị trí trung tâm trong đời sống tinh thần, bên cạnh các vị thần Isis, Osiris và Horus, trong khi Apedemak – vị thần chiến binh mang đặc trưng bản địa – trở thành biểu tượng tiêu biểu của bản sắc Kush. Tại các trung tâm tôn giáo lớn như Naqa và Musawwarat es-Sufra, một hệ tư tưởng vương quyền - tôn giáo mới được định hình: Amun được tái hiện như thần chiến binh sa mạc, còn biểu tượng và trang phục hoàng gia thể hiện sự kết hợp giữa truyền thống bản địa và ảnh hưởng Ai Cập.

Về văn hóa - nghệ thuật, sau khi trung tâm quyền lực chuyển từ Napata sang Meroe, văn hóa Kush bước sang một giai đoạn phát triển mới. Văn hóa Meroitic vừa kế thừa sâu sắc ảnh hưởng Ai Cập, vừa tiếp thu các yếu tố Hellenistic thông qua mạng lưới thương mại quốc tế từ thế kỉ III TCN, đặc biệt trong quan hệ với Ai Cập Ptolemaic. Sự giao lưu này tạo nên một nền nghệ thuật tổng hợp, nơi ảnh hưởng Hi Lạp – La Mã hòa quyện với truyền thống châu Phi bản địa, được thể hiện rõ trong kiến trúc, điêu khắc và nghi lễ tôn giáo. Các di tích tiêu biểu như kim tự tháp hoàng gia ở Meroe, đền thần Apedemak tại Naqa, hay tổ hợp kiến trúc Musawwarat es-Sufra minh chứng cho sự hòa quyện đa tầng giữa Ai Cập, Hellenistic và bản địa. Đến thế kỉ I TCN, dưới thời Nữ hoàng Amanirenas và các Candace kế vị, xung đột với La Mã không chỉ khẳng định nền độc lập chính trị của Kush, mà còn thúc đẩy sự phục hưng văn hóa – nghệ thuật. Giai đoạn này đánh dấu đỉnh cao của bản sắc Meroitic, khi tín ngưỡng và nghệ thuật Kushite đạt đến sự dung hợp hài hòa giữa ảnh hưởng ngoại lai và sáng tạo bản địa.

Đồ gốm thời Meroitic cũng đã bắt đầu được tìm thấy thông qua các cuộc khai quật ở Meroe. Đồ gốm trong thời kì này không chỉ là những có ý nghĩa phản ánh kĩ thuật chế tác của người Kush mà còn là minh chứng cho quá trình giao thoa văn hóa giữa các yếu tố bản địa và ảnh hưởng từ các nền văn hóa khác, qua đó tạo nên một hệ thống nghệ thuật gốm độc đáo của thời kì Meroe. Sự xuất hiện của các loại đồ gốm thủ công mới... từ đồ gia dụng thô đơn giản đến các loại được trang trí công phu. Một số hình ảnh như hươu cao cổ, đà điểu, cây cao lương mang đặc trưng biểu tượng Sudan. Đặc biệt, sự xuất hiện của đồ gốm màu

đen tinh xảo, chủ yếu dưới dạng những chiếc lọ và cốc nhỏ có hình dạng tương đồng với đồ kim loại thời kì đó (Edwards, 2004, pp.171-172). Sự tương đồng này gợi ý rằng có thể đã có sự trao đổi ý tưởng và kỹ thuật giữa các ngành sản xuất khác nhau, đồng thời phản ánh khả năng bắt chước và sáng tạo của các nghệ nhân Meroitic, khi họ tạo ra các sản phẩm có bề mặt đen bóng nổi bật – một đặc điểm thường liên quan đến nghệ thuật kim loại Hi Lạp.

Tuy nhiên, Meroe dần bước vào thời kì suy tàn do sự kết hợp của nhiều nguyên nhân tồn tại ở bên trong và bên ngoài vương quốc. Ngành công nghiệp luyện sắt – vốn là nền tảng kinh tế của vương quốc – đòi hỏi lượng gỗ khổng lồ để sản xuất than củi, gây ra nạn phá rừng nghiêm trọng. Đất đai bị canh tác và chăn thả quá mức dẫn đến suy thoái môi trường, sa mạc hóa và khủng hoảng lương thực. Trong khi đó, sự cạnh tranh trong hoạt động thương mại với Vương quốc Aksum và các mối xung đột với người Noba ở phía tây sông Nile tiếp tục làm suy yếu quyền lực chính trị và quân sự của Meroe. Đỉnh điểm là cuộc xâm lược của người Aksumite khiến Meroe bị phá hủy nặng nề. Dù thành phố còn tồn tại thêm khoảng 20 năm nhưng đã hoàn toàn bị bỏ hoang. Các công trình tôn giáo, cung điện và lăng mộ không còn được sử dụng, đánh dấu sự chấm dứt của một trung tâm văn minh từng hưng thịnh. Như vậy, sự suy tàn của Meroe không chỉ là kết quả của xâm lược bên ngoài mà còn bắt nguồn từ những mâu thuẫn môi sinh và xã hội sâu sắc trong lòng vương quốc – khép lại một hành trình phát triển trong lịch sử Vương quốc Kush.

2.3. Ảnh hưởng và di sản của Vương quốc Kush

Vương quốc Kush đã để lại dấu ấn sâu đậm đối với các nền văn minh lân cận, đặc biệt là Ai Cập và Vương quốc Aksum, thông qua cả ảnh hưởng chính trị - quân sự lẫn các mối quan hệ ngoại giao phức tạp. Một trong những giai đoạn nổi bật nhất thể hiện sức ảnh hưởng của Kush là thời kì Vương triều thứ XV, khi các Pharaon Kushite như Kashta, Piye, Shabaka và Taharqo thống nhất và cai trị toàn bộ Ai Cập. Theo Shaw (2002), Kashta, người kế vị Alara, đã mở rộng ảnh hưởng đến Thebes và gả con gái mình làm Nữ thần thờ phụng Amun – một hành động mang tính hợp pháp hóa triều đại. Sau đó, Piye chinh phục Hạ Ai Cập vào khoảng năm 727 TCN, tạo nên bước ngoặt quan trọng trong cán cân quyền lực khu vực (p.345). Morkot (2000) cho rằng Shabaka tiếp tục củng cố quyền lực tại Memphis, biến Ai Cập trở thành một cường quốc khu vực dưới sự thống trị của Kush. Khi quyền lực của Kush tại Ai Cập suy yếu, vương quốc này vẫn duy trì vai trò đáng kể trong khu vực. Ở giai đoạn sau, Nữ hoàng Amanirenas (25-20 TCN) đã lãnh đạo Kush chống lại La Mã và buộc đế quốc này phải kí hòa ước có lợi, qua đó khẳng định vị thế độc lập và sức mạnh bền bỉ của Kush.

Sự hiện diện của người Kush trong bộ máy hành chính của Ai Cập được thể hiện qua những nhân vật như Montuemhat, người giữ chức Thị trưởng Thebes dưới triều Taharqo. Trường hợp này cho thấy ảnh hưởng của Kush không chỉ dừng lại ở việc mở rộng lãnh thổ, mà còn thâm nhập sâu vào hệ thống chính trị – quân sự của các nền văn minh lớn trong khu vực, đặc biệt là Ai Cập.

Đáng chú ý, vương quốc Kush còn giữ vai trò trung gian thương mại quan trọng giữa Trung Phi và Địa Trung Hải. Với vị trí chiến lược dọc theo sông Nile, vùng Nubia trở thành điểm trung chuyển của vàng, đồng, ngà voi và nhiều vật phẩm xa xỉ, vừa nuôi dưỡng nền kinh tế Kush, vừa củng cố ảnh hưởng chính trị - kinh tế của vương quốc trong khu vực. Theo Morkot (2000), mạng lưới thương mại này không chỉ mang lại thịnh vượng vật chất mà còn giúp Kush duy trì vị thế cường quốc nội lực trong thế giới cổ đại. Các tuyến giao thương do Kush kiểm soát đồng thời là cầu nối lan tỏa công nghệ luyện kim, tín ngưỡng tôn giáo và các yếu tố văn hóa, góp phần thúc đẩy quá trình hội nhập Đông Bắc Phi vào mạng lưới văn hóa - thương mại cổ đại. Đặc biệt, quan hệ thương mại với Ai Cập Ptolemaic và thế giới Hellenistic đã mở ra sự giao lưu sâu rộng hơn, giúp Kush thịnh vượng về kinh tế và tham gia tích cực vào không gian kinh tế - văn hóa quốc tế, qua đó khẳng định vị thế của mình trong hệ thống giao thương xuyên lục địa. Sự thịnh vượng về kinh tế và giao lưu thương mại không chỉ củng cố quyền lực của Kush mà còn tạo điều kiện cho quá trình giao thoa văn hóa - xã hội, hình thành nên bản sắc đặc trưng của vương quốc này.

Về mặt xã hội, Vương quốc Kush nổi bật với chế độ mẫu hệ, trong đó quyền kế vị hoàng gia được xác định theo dòng mẹ. Các nữ hoàng Candace như Shanakdakheto hay Amanirenas không chỉ giữ vai trò biểu tượng mà còn trực tiếp nắm quyền lãnh đạo chính trị và quân sự, thể hiện một truyền thống nữ quyền hiếm có trong thế giới cổ đại. Theo Edwards (2004), vua Kush được xem là “con trai của thần Amun”, vừa là lãnh tụ chính trị vừa là nhân vật tôn giáo, qua đó hình thành nên một mô hình vương quyền thiêng liêng và độc đáo, dung hòa giữa tín ngưỡng tôn giáo và quyền lực thế tục.

Sự tương tác giữa văn hóa, xã hội và tôn giáo trong Vương quốc Kush thể hiện rõ nét qua cấu trúc chính trị độc đáo, nơi phụ nữ - đặc biệt là các nữ hoàng Candace - nắm giữ vai trò lãnh đạo, phản ánh một truyền thống xã hội mang đậm yếu tố nữ quyền, hiếm có trong thế giới cổ đại. Từ đó có thể thấy, các yếu tố văn hóa, xã hội và chính trị của Kush đan xen chặt chẽ, góp phần hình thành nên một nền văn minh giàu bản sắc và có chiều sâu tư tưởng. Sự gắn kết này còn thể hiện sinh động trong đời sống tôn giáo, khi người Kush tiếp thu tín ngưỡng thờ thần Amun từ Ai Cập nhưng đồng thời phát triển các vị thần bản địa như Apedemak, với các trung tâm thờ tự lớn tại Jebel Barkal, Naqa và Musawwarat es-Sufra - minh chứng cho sự hòa quyện giữa ảnh hưởng ngoại lai và bản sắc nội tại trong văn hóa Kush.

Về văn hóa, người Kush không chỉ tiếp thu mà còn sáng tạo trên nền tảng văn hóa Ai Cập, từ đó hình thành một nền văn hóa đặc trưng mang đậm bản sắc riêng trong hai thời kỳ Napatan và Meroe. Quá trình giao lưu và chọn lọc này đã tạo nên sự giao thoa sâu sắc giữa yếu tố bản địa châu Phi và yếu tố Ai Cập, đồng thời tác động ngược trở lại chính Ai Cập và các nền văn minh lân cận. Theo Torok (1997), Vương quốc Kush vừa kế thừa vừa biến đổi tôn giáo Ai Cập theo cách phù hợp với bối cảnh và tín ngưỡng bản địa. Tín ngưỡng thờ thần Amun vẫn được duy trì, nhưng được tái diễn giải thành hình tượng một chiến binh sa mạc, gắn kết với các vị thần bản địa như Apedemak - thần sư tử biểu trưng cho sức mạnh và chiến thắng, hay

Sebiumecker – vị thần bảo hộ và sinh sản. Các nghi lễ dâng quang theo kiểu Ai Cập cũng được người Kush tái nghĩa hóa để củng cố tính thiêng liêng và hợp pháp cho quyền lực hoàng gia. Hệ thống đền đài tại Jebel Barkal, Naqa và Musawwarat es-Sufra là minh chứng rõ nét cho sự kết hợp hài hòa giữa ảnh hưởng văn hóa Ai Cập và sáng tạo bản địa, phản ánh quá trình bản địa hóa sâu sắc trong đời sống tôn giáo và nghệ thuật của người Kush (pp.504-505).

Người Kush đã tiếp thu, cải biên và phát triển các yếu tố văn hóa Ai Cập, qua đó hình thành nên một nền văn hóa bản địa đặc sắc, được thể hiện rõ nét qua hai giai đoạn lịch sử chủ đạo: thời kì Napatan và thời kì Meroitic. Sự giao thoa văn hóa này không chỉ giúp hình thành bản sắc độc đáo của người Kush mà còn tác động ngược lại đến Ai Cập và các nền văn minh khác trong khu vực Đông Bắc Phi. Các đền đài và di tích Aksum chịu ảnh hưởng mẽ từ Kushite, cho thấy mức độ giao lưu văn hóa giữa hai nền văn minh lân cận.

Một di sản văn hóa quan trọng của Kush là sự phát triển chữ viết Meroitic, bao gồm cả chữ tượng hình và chữ thảo. Theo Torok, mặc dù vẫn chưa được giải mã hoàn toàn, hệ thống chữ viết này là bằng chứng cho sự phát triển trí tuệ và văn hóa độc lập của Kush (Torok, 1997). Sự tồn tại của loại hình chữ viết riêng biệt này củng cố thêm nhận định rằng Kush không đơn thuần là bản sao của Ai Cập mà đã phát triển một bản sắc riêng biệt. Di sản văn hóa của Kush, đặc biệt là qua hệ thống chữ viết và các công trình kiến trúc, tiếp tục ảnh hưởng đến các vương quốc Nubia kế tiếp và văn hóa Sudan ngày nay.

Như vậy, ảnh hưởng và di sản của vương quốc Kush không chỉ giới hạn trong những chiến công quân sự hay việc chinh phục Ai Cập, mà còn mở rộng sang lĩnh vực văn hóa, kinh tế, công nghệ và xã hội. Từ chữ viết Meroitic, kĩ thuật luyện sắt tiên tiến, cho đến chế độ mẫu hệ và hệ tư tưởng tôn giáo đặc thù, Kush đã hình thành một bản sắc văn minh riêng biệt, đồng thời để lại tác động sâu rộng và lâu dài đối với lịch sử Đông Bắc Phi cũng như các vương quốc kế cận, tiêu biểu là Aksum.

3. Kết luận

Từ thế kỉ VIII TCN đến thế kỉ I TCN, Vương quốc Kush đã trải qua quá trình hình thành và phát triển rực rỡ, trở thành một trung tâm văn minh tiêu biểu của khu vực Đông Bắc Phi. Nằm dọc lưu vực sông Nile và biết khai thác tối đa điều kiện tự nhiên cùng vị thế địa - chính trị thuận lợi, cư dân Kush đã kiến lập nên một quốc gia hùng mạnh với thiết chế chính trị ổn định, nền kinh tế đa dạng và đời sống văn hóa đặc sắc. Việc dời đô từ Napata đến Meroe không chỉ đánh dấu sự chuyển dịch trung tâm quyền lực, mà còn thể hiện bước ngoặt quan trọng về văn hóa – chính trị, được minh chứng qua sự xuất hiện của chữ viết Meroitic, sự phát triển của các công trình kim tự tháp và đền tháp, cùng vai trò nổi bật của phụ nữ trong thiết chế vương quyền Candace.

Tuy nhiên, sự suy thoái của Kush bắt nguồn từ nhiều nguyên nhân, bao gồm áp lực quân sự từ các thế lực ngoại bang, biến đổi của các tuyến thương mại quốc tế, cũng như những yếu tố suy yếu nội tại về kinh tế và chính trị. Sự lụi tàn này phản ánh tính dễ tổn thương của một nền văn minh phụ thuộc nhiều vào giao thương khu vực và ngoại thương

đường dài. Dẫu vậy, Kush vẫn giữ vị trí đặc biệt trong lịch sử văn minh cổ đại – vừa là cầu nối giữa châu Phi Hạ Sahara với thế giới Địa Trung Hải và Trung Đông, vừa là minh chứng cho sức sáng tạo bản địa trong tiến trình tiếp biến và tương tác văn hóa.

Trong bối cảnh hiện nay, di sản của Kush – từ quần thể kim tự tháp Meroe đến vai trò của các nữ vương Candace – không chỉ là đối tượng nghiên cứu quan trọng nhằm làm sáng tỏ tiến trình văn minh châu Phi, mà còn gợi mở những bài học đương đại về giao lưu văn hóa, hội nhập khu vực và khẳng định bản sắc dân tộc. Đồng thời, sự tồn tại của nhiều khoảng trống trong nghiên cứu khảo cổ và giải mã văn tự Meroitic cho thấy Kush vẫn là một lĩnh vực đầy tiềm năng, cần được tiếp tục khảo cứu nhằm làm phong phú thêm nhận thức của nhân loại về lịch sử và tiến trình phát triển văn minh thế giới.

❖ **Tuyên bố về quyền lợi:** Các tác giả xác nhận hoàn toàn không có xung đột về quyền lợi.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- Captivating History (2020). *The Kingdom of Kush: A captivating guide to an ancient African Kingdom in Nubia that once ruled Egypt*. Captivating History.
- Edwards, D. N. (2004). *The Nubian past: An archaeology of the Sudan*. Routledge.
- Anoba, I. (2019, February 26). *Commerce and trade in ancient Africa: Kush*. <https://www.libertarianism.org/columns/commerce-trade-ancient-africa-kush>
- Mark, J. J. (2010, August 11). *Meroë*. *World history Encyclopedia*. <https://www.worldhistory.org/Meroe/>
- Mark, J. J. (2018, February 26). *The Kingdom of Kush*. *World history Encyclopedia*. <https://www.worldhistory.org/Kush/>
- Morkot, R. (2000). *The Black Pharaohs: Egypt's Nubian rulers*. The Rubicon Press.
- Shaw, I. (2002). *The Oxford history of ancient Egypt*. Oxford University Press.
- Shinnie, P. L. (1967). *Meroe: A civilization of the Sudan*. Praeger.
- Shinnie, P. L. (1996). *Ancient Nubia*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Torok, L. (1997). *The Kingdom of Kush handbook of the Napatan – Meroitic civilization*. Brill.
- Welsby, D. A. (1996). *The Kingdom of Kush: The Napatan and Meroitic empires*. Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Press.

**THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE KINGDOM OF KUSH
(FROM THE 8TH CENTURY BCE TO THE 1ST CENTURY BCE)**

*Nguyen Tra My**, *Truong Van Manh*

Ho Chi Minh University of Education, Vietnam

**Corresponding author: Nguyen Tra My – Email: mynti@hcmue.edu.vn*

Received: July 14, 2025; Revised: October 24, 2025; Accepted: February 10, 2026

ABSTRACT

Based on the analysis of archaeological evidence and existing research on the history of Nubia, and by employing both historical and logical methods, this article examines the formation and development of the Kingdom of Kush from the eighth century BCE to the first century BCE. The findings indicate that Kush's trajectory was shaped by three major factors: (1) favorable natural conditions and its strategic location along the Nile Valley, which facilitated the emergence of political and economic centers such as Napata and Meroe; (2) cultural interactions with Egypt, alongside processes of localization that fostered a distinctive Kushite identity expressed through architecture, script, and religious practices; and (3) diplomatic and commercial relations with major civilizations, including Egypt, Rome, and neighboring polities, which contributed to sustained prosperity. This study contributes to the scholarship by offering a renewed perspective on Kush as an independent political and cultural entity that played an active role in ancient African history, rather than viewing it solely through the lens of Egyptian influence.

Keywords: Ancient Nubia; African region; Kingdom of Kush; Meroe; Napata